

BİLİMSEL DİN ÇALIŞMALARINDA ÇAĞDAŞ LİTERATÜRÜN ELEŞTİRİSİ¹

Ana Maria RIZZUTO²
(Çev. Fatma Nur BEDİR)³

Disiplinler arası toplantılar, bir disiplinden doğup diğerlerine de ışık tutan kavramları tartışma fırsatı sunmaktadır. Dolayısıyla, çağdaş din çalışmalarının eleştirisinde, diğer araştırmacıların yaptıkları şeyin doğruluğunu sorgulamak beni daha az ilgilendirirken, onların kendi metot ve kavramlarıyla meşgul olurken ihmal ettikleri problemin bir yönüne dikkat çekmek beni daha fazla ilgilendirmektedir. Bu şekilde, kendi disiplinim olan psikiyatriye özel, ihmal edilen bir boyut olan ve ayrıca bu çalışmada sunmak istediğim fikir; Tanrı imgesi (God image) ve Tanrı kavramı (God concept) arasında ayırım yapmanın önemi konusudur. Bu ayırım sadece biz psikiyatrları değil, bilimsel dinî çalışma ile alakadar olan bütün araştırmacıları ilgilendirmelidir.

Tanrı imgesi ve Tanrı kavramı arasındaki ayırım yeni değildir. Yıllardır, inananların Tanrısı filozofların tanrısından keskin bir şekilde ayrılmaktadır. Mistikler her zaman kendi mistik karşılaşmalarında deneyimledikleri Tanrı'nın teolojik ve filozofik metinlerde sunulan Tanrı'yla karıştırılmamasına çok dikkat etmişlerdir. İnananlar ve mistikler daha çok kendi Tanrı imgeleriyle; filozoflar ve teologlar ise kendi Tanrı kavramlarıyla ilgilenirler. Bu, inananlar ve mistikler Tanrı kavramına sahip değildir anlamına gelmez, onlar daha ziyade kendi Tanrı imgeleriyle ilgilenirler. Aynı şekilde, teologlar ve filozoflar Tanrı imgesine sahip değillerdir anlamında da değildir. Onlar da kendi Tanrı kavramları ile meşgul olmaktadır.

Genel olarak, insanların hem Tanrı kavramına hem de Tanrı imgesine sahip olması beklenebilir. İkisi arasında ayırım yapmadaki hata, Tanrı kelimesini şimdye kadar kavram ve imgenin her ikisi için ayırım gözetmeksizin kullandığımız gerçeğinden kaynaklanmaktadır.

Makale Geliş Tarihi: 31.10.2017/ Makale Kabul Tarihi: 23.11.2017

¹ Bilimsel Din Çalışmaları Derneğinin Yıllık Toplantısında Sunulmuştur.

²1970. Critique of the contemporary literature in the scientific study of religion. Paper presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, in New York, NY.

³ Arş. Gör., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-posta: fnurbedir@hotmail.com

O halde, ister kavram ister imge kastedilsin, her durumda Tanrı kelimesini nitelemenin gerekliliğinden bahsedeceğim.

Bilimsel Din Çalışmalarında Tanrı İmgesi ve Tanrı Kavramı Arasında Ayrım Yapmanın Önemi

Tanrı kelimesi her bilimsel din çalışmasının merkezindedir. Neden olduğunu görelim. Din kelimesi yoğun tartışmaların konusuydu ve hâlâ da öyledir; din terimine dâhil edilebilecek muazzam çeşitlilikteki davranış ve deneyimler nedeniyle kelimenin anlamını sınırlamak; bu deneyimleri kategorize etmek ya da ortak bir paydada buluşturmak zordur. Fakat fenomenle dikkatli bir şekilde meşgul olursak, dinî diyebileceğimiz davranışları tetikleyen temel bir deneyim olduğunu, yani, Tanrı olarak belirtilen "bir şey"in zahiri varlığına olan inancı keşfederiz. Bu Tanrı, dinî deneyimlerin kendisi kadar çeşitli olabilir: kozmik bir tanrı, kişilerüstü bir güç, bir tanrılar ve doğaüstü yaratıklar hiyerarşisi, aşkın bir gerçeklik, teslis ya da basitçe, özel bir ulûhiyet. Başka bir ifadeyle, kendi içinde din terimi insanoğluluyla ilişkisi olan Tanrı ya da tanrıların olduğu varsayımına işaret eder. Böyle bir inanç olmadan, din terimi kendi esas anlamını yitirecektir. Dinî davranışın; inancın beraberinde gelen ritüeller, merasim elbiseleri, alışkanlıklar, sosyal kalıplar, değerler gibi şeyleri içerebileceği doğrudur. Fakat mevcut tanrısallık ya da tanrısallıklara olan inancın özü olmaksızın dinî davranıştan ziyade sosyal davranıştan bahsediyor oluruz. Bir başka deyişle, kutsala yönelik davranış olarak ifade edilen din üzerine çalışma, sadece iman konusunun incelenmesini değil aynı zamanda imanın nesnesi olan ilahiliğin incelenmesini kapsar. Davranışı özellikle dinî yapan, bu mutlak tanrısallıktır. Mesela tören için kullanılan aynı beyaz elbise, eğer Tanrı'yı memnun etmek için kullanılmasaydı sadece sosyal olarak kabul edilen bir ritüel olabilirdi. Anlaşıyor ki Tanrı'yı "gerçek" ve davranışı "dinî" yapan Tanrı'yı memnun etme niyetidir. Bu noktada, inanan kişi için "gerçek" Tanrı'dan bahsettiğimiz zaman, problem karmaşık bir hâle gelir: "tanrısallık", neticede, objektif bir çalışma için "uygun (geçerli)" değildir. Tanrı'dan kayda alınmış bir röportaj almak biraz zor olurdu!

Bununla birlikte, itiraz edilebilecek olan şey kutsal kitaplar, kutsal imgeler, ayinler, dualar ve ilahî olanı temsil eden papazlık görevi ya da onu görünür kılan diğer kimseler gibi nesnel temsillerdir. Buna rağmen, bu objektif tasvirlerin incelenmesi tanrısallığın bir işareti ya da sembolünü bize sunar, inanan bireyin deneyimlediği ve gerçekten hissettiği Tanrı'yı değil.

Sembol ve işaretlerin tanrısını, Tanrı kavramı olarak tanımlıyorum; Tanrı imgesi ifadesi ile ise inanan kişinin içsel deneyiminin tanrısına işaret ediyorum.

Bu ayırım gelişimsel açıdan önemlidir: işaret ve sembolleri meydana getiren ve zaten mevcut olan işaret ve sembollere de özel anlamlar yükleyen, inanan kişinin kendi Tanrısı'yla ilgili içsel tecrübesidir. Psikiyatr ve psikolog için, Tanrı kavramı ve Tanrı imgesi önemlidir ama aslını söylemek gerekirse, Tanrı'nın bu derece doğrudan tecrübe edilmesi, çalışmasının en ilginç konusunu teşkil eder. Diğer disiplinlerden gelen akademisyenler de aynı durumdadır. Her disiplin tanrısallığın özel bir yönüne el atmaktadır: ilahiyatçı kutsal metinlerdeki ya da genel olarak kutsal kitaplardaki Tanrı'ya; sosyolog topluluğun uygulamaları ve kültürleri içinde ortaya çıkan Tanrı'ya vs. Bununla beraber, sadece benim gibi psikiyatrlar için değil, bütün din öğrencileri için Tanrı kavramı ve Tanrı imgesi arasında ayırım yapmak önemlidir. Bunun nedeni, belirli durumlarda ne derece aynı anlama geldiklerini bilmememizdir. Aslında, bana öyle geliyor ki kavram ve imge bazı açılardan birbirlerine yaklaşılabilmelerine rağmen, başka açılardan önemli ölçüde farklılık gösterebilirler. Örneğin sembolün, işaretin ya da ritüelin tanrısının, sembolü teşhir eden ya da ritüeli uygulayan kişinin içsel olarak deneyimlediği Tanrı ile aynı olduğunu farz etmek yanıltıcı olur. Basit bir örnek bu görüşü açıklayabilir. Katolik günah çıkarma ritüelinde, ritüel, Oğlunun içindeki günahkârı zaten günahlarından arındırmış olan, *Yeni Ahit*'in affeden, adil ve sevgi dolu Tanrısı'nı sunar. Herhangi bir Katolik, buna rağmen, onun dehşet verici azabından korunmak için, Yüce olana zorunlu bir teslimiyet ve onun önünde alçalma olan ritüel boyunca algıladığı kendi içsel Tanrı imgesi dolayısıyla dehşete düşmüş olabilir. Ritüel affetmeyi, adaleti ve sevgiyi vurgulayan bir Tanrı kavramı sunar. Burada bahsi geçen Katolik tövbeğin içsel deneyimi, kaçınılmaz bir işkence ve dehşete boyun eğmedir. Ritüel içinde aktarılan Tanrı kavramı, ritüele katılan kişinin Tanrı imgesiyle keskin bir şekilde zıttır.

Psikiyatr, dolayısıyla, Hıristiyan inanın Tanrısı ve Hıristiyan inansa sahip birinin Tanrısı'nın bir ve aynı olma noktasında birleştiğini varsayamaz. Aslında, bu ikisi birbirlerine zıt olmaya başlama noktasına gelebilirler. Hakikaten, pastoral bakım alanında, Tanrı kavramı ve Tanrı imgesi arasındaki ayırımın uygulanmasının sonuçları geniş kapsamlı olabilir.

Tanrı İmgesi ve Tanrı Kavramının Oluşmasının Kaynakları

Kişi olarak ya da antropolojik bir varlık olarak hissedilen Tanrı imgesine biraz dikkat çekmek istiyoruz. Bu imgenin kaynakları nelerdir? İnanan birisinin Tanrı imgesini biçimlendirirken seçtiği hâlihazırdaki içsel deneyimler nelerdir? Bir bireyde, Tanrı imgesini üreten seçici süreç nedir?

En kabul edilebilir hipotez, sanırım, Tanrı imgesinin erken dönem kişilerarası, özellikle de birinci derece aile fertleriyle edinilen deneyimlerden gelen materyallerle oluşması hipotezi olurdu. Dahası, bu deneyimler sonucu hissedilen duygular, erken dönem kişisel ilişkilerin duygularını da yansıtır. Tanrı imgesinin oluşumu için erken dönem kişisel ilişkilerin kullanımı, psikolojik açıdan, Tanrı'nın kişi olarak algılanmasına ulaşmada düşünenebildiğim tek mümkün yol.

Benim hipotezimi destekleyen diğer bazı hususlar şunlardır: insanoğlunun Tanrı'yla ilgili hislerine ulaşma yolu psikolojik aşamalar arasında eşsizdir. Bunu biricik kılan iki özellik vardır: İlki, daha önce de belirttiğim gibi, Tanrı canlı bir varlık, çoğu zaman canlı bir kişi olarak deneyimlenir. Bu deneyim aslında eşsiz değildir, ancak gerçek şu ki, Tanrı, insan egosunun gerçekliği sınama kapasitesinin güçlü irdelemesine maruz bırakılmayacak ve asla da maruz kalmayacak gerçek, baki ve canlı olarak deneyimlenen yegâne varlıktır. Tanrı diğer insanlar gibi duyularla öğrenilmez; insan duyuları Tanrı'nın gerçekliğini doğrulamaya muktedir değildir. Tam burada Tanrı'yı canlı olarak algılama sürecinin ilk özgün niteliğini elde ediyoruz: herhangi başka bir varlığın test edilebileceği şekilde test edilemeyeceği düşünülen bir varlık. İkincisi, gerçekte mevcut ve yaşayan bir canlı olarak algılanan ve çeşitli özellikler atfedilen bir Tanrı, tüm bunlara rağmen, insanın canlı bir varlığı biçimlendiren referans çerçevesindeki iki kategoriye girmez: mekân ve zaman.

Buna karşın, Tanrı mekânsal olarak kendi "içinde", cennette ve her yerde hissedilir. O ayrıca geçici bir münasebet çerçevesinde de hissedilmektedir, örneğin, kişi şöyle hissedip düşünebilir: "Şu sıralar çokça nimet verdi" ya da "Beni yarın cezalandıracak" ya da "Benim için geçmişte yaptıklarını şimdi anlıyorum". Bu hususlar bizim kutsalla olan dini tecrübemizin kendine has niteliğini ortaya koyar. İnsan egosunun sahip olduğu hiçbir test yöntemi, aygıt Onun hakkında ne hissettiğimizi doğrulamak için kullanılamaz. Buna rağmen, deneyimi yaşayan kişi için deneyim, diğer canlı varlıklarla olan test edilebilir ilişki kadar gerçek ve yoğundur.

Anlatmaya çalıştığımız nokta şu ki, psikolojik açıdan, inanan kişiye geri bildirim yapan Tanrı diye bir dış gerçeklik yoktur. Tanrı'dan geldiği şeklinde yorumlanan pek çok dolaylı işaret ve sembol vardır. Ancak dindar kişi Tanrı'yı bir işaret ya da sembol olarak hissetmez, işaretlerini yorumladığı canlı varlık olarak hisseder. Böylece biz, Tanrının kişileştirilmesinin inanan kişinin psişesinde gerçekleşen içsel bir süreç olduğu sonucuna varırız. Bu içsel süreci açıklamak için ise Tanrı imgesini şekillendirmek için kullanılan materyal ve ona bağlanan hislerin daha önceki bireylerarası etkileşimden kaynaklandığı hipotezini geliştirdim.

Tartışmamızda ana düşünceye dönme zamanı geldi: yukarıda tanımlanmış olan hissedilen Tanrı imgesi ile Tanrı kavramı arasındaki fark.

Tanrı kavramını biz, öğretilenler, okumalar, ayinler gibi bize her ne sunulmaktaysa onlar yoluyla ediniriz. Tanrı bize kelimeler, semboller vs. vasıtasıyla tanımlanır. Bu da sosyal çevremizin bizim için sağladığı şeydir, belirli bir kültür ve alt kültüre ait, hazır bir Tanrı. Tanım ne olursa olsun bu Tanrı harici bir sınamanın konusudur: Eğer dinlediğim bir vaazla aynı görüşte değilsem, bir Hıristiyan olarak *Kitab-ı Mukaddes*'e başvurabilirim ve bana vaaz edilen Tanrı ile orada tanımlanan Tanrı'nın örtüşüp örtüşmediğini görebilirim. Bu nedenle, Tanrı kavramı, aldığımız çeşitli eğitimlerin sonucudur ve Tanrı'nın mahiyetine dair az ya da çok tutarlı bir entelektüel anlayış içine dâhil edilmiştir. Muhtemelen, önerdiğim şey filozofların Tanrısı ve mistiklerin Tanrısı arasındaki eski ayrımın yeni bir versiyonudur: benim için mistikler seçilmiş azınlık değiller ama sıradan müminler, sıradan mistiklerdir. Hepimiz biliyoruz ki bu ikisi arasında, ikinci olan, Tanrı imgesi olarak nitelendirdiğim boyut, mahrem hayatımızda en çok kullandığımız boyuttur ve dinî tecrübeye anlam veren kısımdır.

Bir gözlem daha: Şeyler asla bu kadar standart (kesin) değillerdir çünkü kavramsal Tanrı ile Tanrı imgesi bireyin dinî tecrübesiyle genel olarak etkileşim halindedir. Fakat bu ikisi birbirlerinden farklıdır ve farklı kaynaklara sahiplerdir.

Tanrı İmgesi ve Kavramının Gelişimsel Kökeni

Çocuğun gelişimi, Tanrı imgesi ve kavramının vücut bulma ve etkileşim şeklini aydınlatır. Yeni doğan bebeğin sosyal deneyimi yoktur. Bebeğin anne, baba ve kardeş deneyimi vardır. Çocuğun çok sayıda kişilerarası deneyimi vardır.

Çocuğun Tanrı'yı merak etmeye başlaması üç yaşlarına tekabül eder. Çocuk kısa sürede Tanrı'nın görünmez olduğunu keşfeder, bu nedenle, kendisine canlı bir varlık olarak tanıtılan ve kendisinin bir kişi olarak hissettiği Tanrı imgesini karşılamak onun kapasitesine kalmıştır. Çocuğun güçlü hayal gücü, o görünmez ancak alışılmadık derecede güçlü varlığın psikolojik özelliklerini "yaratmak" zorundadır. Çocuk üç yaşında olduğundan Tanrı imgesini elinde mevcut olan yaşam deneyimlerine dayanarak oluşturacaktır, sonuç da antropomorfiktir. Çocuk Tanrı'yı hayal eder ve kısa süre sonra o hayal kendisini çocuğun üzerinde bütün gücüyle hissettirir. Artık yeni bir insan için bir Tanrı imgesi yaratılmıştır.

Bu gelinen noktada, çocuğun içinde vuku bulan psişik süreçleri ya da Tanrı imgesini oluştururken tek bir çeşit sosyal deneyim kullanmasına ve diğerini reddetmesine sebep olan selektif süreçleri bilmiyoruz. Bildiğimiz şey ki bu oldukça yenidir, çocuğun Tanrı hakkında sorgulamasında ve kendi dinî davranışında kendiliğinden kullandığı bir Tanrı imgesine sahip olduğudur. Bu ilk imge, şüphesiz, daha sonraki hayatta değişikliklere uğrayabilir. Bu, çocuğun Tanrı kavramını anlamak için entelektüel anlamda (yeterince) olgunlaşmadan önce, Tanrı imgesini kişilerarası deneyimlerden hareketle şekillendirmiş olduğu gerçeğini değiştirmez. Eğer, çocuğun resmî dinî eğitim alacağı yaş geldiğinde, sahip olduğu Tanrı imgesi ile ona öğretilen Tanrı kavramı arasındaki uzaklık, aralarında bağlantı kurmak için çok büyükse, çocuk kendisine sunulan Tanrıyı kabul etmekte zorlanacaktır. Çocuğun resmî dininin öznel Tanrısı tutarlı olmayacak ya da içselleştirilecek kadar yakın olmayacaktır ve nihai sonuç hayatının sonraki döneminde, bu ikisinin örtüşmesi ya da birinden diğerine savrulması olabilir.

Bilimsel Din Çalışmaları İçin Bu Farklılığın Etkileri

Sosyal olarak elde edilen Tanrı kavramıyla erken dönem kişilerarası ilişki malzemesinden oluşturulan içsel Tanrı arasında ayırım yapmayı denedim. Bir araştırmacının bu ayırımı yapmaması onun çalışmasını da geçersiz kılabilir. Örneğin, insanları resmî dinlerine göre sınıflandıran bir çalışmayı ele alalım, bunun anlamı tüm katılımcıların aynı Tanrı'yı paylaşmasıdır. Şüphesiz, katılımcılar aynı Tanrı kavramını paylaşa da araştırmacı sahip oldukları Tanrı imgesi hakkında sonuca varamayabilir. Tersine, katılımcıların Tanrı imgeleri, farklı mensubiyete sahip kişilerin imgelerinin kendi aralarında olabildiği kadar farklılık gösterebilir. Ayrıca farklı öğretilere ve dolayısıyla farklı Tanrı kavramına sahip kişilerin çarpıcı biçimde benzer

tanrı imgelerine sahip olma ihtimalleri, erken yaşta edinilen yaşam tecrübelerinin benzer Tanrı imgeleri oluşturacağı varsayımını göz önüne alırsak, tamamen akla yatkındır.

Yapılan Araştırma

Bu alandaki klinik ve istatistik çalışmaların eksikliği nedeniyle, bu teorik meselelerin ışığında, insanların şekillendirdiği içsel Tanrı'ya yönelik bir araştırma programını bizzat başlattım. 88 katılımcıdan ailelerinin ve Tanrı'nın resmini çizmelerini istedim. Ayrıca biri orijinal aile üyeleriyle olan kişisel ilişkileriyle alakalı ve diğeri Tanrı'yla olan benzer ilişkilerle alakalı iki soruya cevap vermelerini istedim. Her katılımcının aile geçmişi ve ayrıntılı kişisel geçmişi elimin altındaydı. Şimdi ise Tanrı imgesinin şekillenmesindeki, özellikle, bireyin kişilerarası bağlarından türettiği mevcut malzemeye ilişkili ruhsal/içsel süreçlerin izini sürmeye çalışıyorum. Fakat çalışmam hakkında uzun uzadıya konuşamam. Farklı içsel Tanrı tipleri ile ilgili çok fazla şey öğrendiğimi ve bu bulguları klinik ve teorik bakımdan kişilerarası ilişkiler ile ilgili bilinenlerle ilişkilendirebilmeyi umduğumu söyleyebilirim. Birkaç klinik vaka araştırmanın niteliğini aktaracaktır.

58 yaşında inançsız ve hiç formel dini eğitim almamış olan yaşlı bir adam Tanrı hakkında konuşamadı çünkü var olmayan bir şeyi düşünemedi. Sahip olduğu Tanrı imgesini çizmesi istendiğinde, yukarıda, bulutların arasında süzülen ve "bizi izleyen" oldukça yaşlı meleğimsi bir varlığı rahatlıkla çizdi.

27 yaşında Tanrı hakkında hayal kırıklığına uğramış yaşlı bir adam bir kadın çizdi ve ne yaptığını fark ettiğinde epey utandı. Acilen kadına bir bıyık çizdi, sahip olduğu Tanrı kavramı onu, Tanrı'nın erkek olduğuna inandırmıştı.

53 yaşında oldukça dindar yaşlı bir kadın, Tanrısının resmini büyük bir dikkatle çizdi. Sonunda ağlamaya başladı çünkü ne yaptığının farkında olmadan babasını çizmiş olduğunu farketti.

50 yaşında çocukluğunda çok fazla dışlanmış hissedilen yaşlı bir adam, Tanrı'yı kendi ayna görüntüsü gibi çizdi. Aslında, bir ayna ve aynada kendi yüzünü ve aynanın önünde aynaya bakan kendisini çizdi.

Bu klinik örnekler, çalışmamın ürettiği materyaller ve onların oluşturduğu problemlerle ilgili fikir vermelidir. Böyle bir çalışmanın faydası, şahsen hissedilen Tanrı'nın yani Tanrı imgesinin, kişinin psikodinamiklerinde

gerçek bir güç olduğunu ve bu Tanrı'nın, aynı "kavramsal" Tanrı olsa bile, her inanan için farklı bir varlık olabileceğini projektif resim tekniklerinin⁴ tüm objektifliği ile göstermektedir.

KAYNAKÇA

Rizzuto, Ana Maria, Critique of the contemporary literature in the scientific study of religion. Paper presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion, in New York, NY, 1970.

The Cambridge Dictionary of Psychology, General Editor; David Matsumoto, Cambridge University Press 2009.

---

⁴ Ç.N: Projektif teknik (projective techniques): mürekkep lekesi, resim, tamamlanmamış cümleler ya da sözcükler gibi sabit bir uyarıcı kümesine serbest yanıtlar istemekten oluşan kişilik değerlendirme tekniklerine özgü bir yaklaşım. Altında yatan varsayım, kişilerin kişiliklerini yanıtlarına yansıtmasıdır ki bu yanıtlar katılımcının kişiliğini anlamak için analiz edilebilir (Kaynak: The Cambridge Dictionary of Psychology, General Editor; David Matsumoto, Cambridge University Press 2009, s.402).